

мо само: после овог „одговора“ многи се резултати морају коначно сматрати превазиђеним, тако да смо овом књижицом заиста знатно јасније пришли трајнијим решењима.

Б. Храбак

**ВАСО БОГДАНОВ: „ИСТОРИЈА ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА
У ХРВАТСКОЈ ОД ПРВИХ СТРАНАЧКИХ
ГРУПИРАЊА ДО 1918“**

*Политичка библиотека. Новинарско издавачко предузеће.
Загреб, 1958*

Хрватска историографија има већ богатих и значајних традиција. Оставимо настрану средњевековне хроничаре и далматинске историописце из доба хуманизма и ренесансе, затим из XVIII века, из времена рационализма и просветитељске филозофије. Узмимо само новију хрватску историографију, која датира од средине XIX века навамо, па ћемо видети да се већ 1861 појављује први синтетички приказ хрватске прошлости, *Hrvatska povjestnica* Ивана Ткалчића, а убрзо затим *Pregled hrvatske povijesti* Шиме Љубића (1864). То су били, наравно, тек први покушаји, са неизбежним слабостима и многобројним недостацима, али на прве зрелије плодове неће се морати дуго чекати. Већ 1879, дакле пре пуних 80 година, појавила се прва књига *Poviesti Hrvatske* знаменитог хрватског историчара Тадије Смичикласа, а 1899 почела је излазити *Poviest Hrvata* Вјекослава Клаића, у неколико књига, која је много допринела уношењу историских знања у ширу читалачку публику. Но, највише остварење раније, генетичке историографије код Хрвата несумњиво претставља значајно дело познатог хрватског историчара Ферда Шишића *Hrvatska povijest*, која је доживела неколико издања и на широкој основи приказала историски развој хрватских земаља. Треба одмах додати да су и Смичиклас, и Клаић, и Шишић приказали истовремено и политичку и војну историју, посвећујући велику пажњу ратовима и династијама, затим државноправним питањима и односима, а много мање друштвено-политичким проблемима, да о социјално-економским и не говоримо. То је и разумљиво, када се има у виду да су сва тројица претстављали само етапе у развоју хрватске грађанске историографије.

После ослобођења, у новим условима развоја југословенске историске науке осетила се потреба приступања критичкој ревизији ранијих историских испитивања и састављању једне нове синтезе на научним основама, са марксистичких позиција. Овога тешког и замашног задатка прихватио се др Васо Богда-

нов, професор нововековне историје јужнословенских народа на Универзитету у Загребу и члан Југославенске академије знаности и умјетности. Ово обимно дело од близу 800 штампаних страна претставља синтезу пишчевог 30-годишњег рада на изучавању хрватске друштвено-политичке историје и његових нових и најновијих архивских истраживања и научних испитивања. У току ових 30 година писац је радио не само у нашим, југословенским архивима, него и у страним, нарочито у мађарским, аустриским и немачким. Тек на основу резултата ових својих дугогодишњих истраживања дошао је у могућност да напише једно овакво замашно дело, које претставља без сваке сумње једну од највећих научних синтеза у модерној хрватској и југословенској историографији. У ранијој историској литератури, која је приказивала политичка збивања на територији Хрватске и Славоније, обрађала се највећа пажња појединим личностима, а у овом делу се осветљавају читаве политичке странке, групе и струје; прати се њихово постајање, развијање и нестајање; анализирају се и тумаче њихови писани политички програми и њихова примена у пракси; оцртавају и објашњавају сви важнији друштвено-политички покрети који су имали утицаја на развитак појединих идеологија и унутрашњих борби у великом временском раздобљу од 1780 до 1918.

У ранијој хрватској историографији није се посвећивала довољна пажња првим зачецима политичких група у Хрватској, које се јављају већ 80-тих и 90-тих година XVIII века. Тако, на пример, о првим слободнозидарским организацијама, о учешћу Хрвата у јозефинистичком покрету и о одјелима Велике француске револуције у Хрватској писало се врло мало, а и то што је раније написано подложно је критици и ревизији. Тек из ове књиге В. Богданова јасно се види да су прве слободнозидарске ложе, у недостатку других политичких организација у Хрватској, играле напредну улогу, јер се нису ограничавале само на добротворну и човекољубиву делатност него су постављале себи и одређене политичке и друштвене задатке. У овим организацијама се културно изграђивала потлачена грађанска интелигенција, која је одбаћивала преживеле црквене традиције и заузимала антиклерикалне ставове. Корак даље учинили су јозефинисти, присталице антифеудалних реформи просвећеног апсолутисте Јосифа II, који је покушао да преобрази заосталу аустријску царевину далекосежним унутрашњим реформама. Од хрватских јозефиниста нарочито су значајни: загребачки велики жупан Фрањо Балаша, који је први покушао да организује и повеже хрватско грађанство и сељаштво са српским грађанством и сељаштвом против феудалне Хунгарије, услед чега је био омрзнут од мађарских и хрватских феудалаца; затим загребачки бискуп Максимилијан Врховац, који се истицао својим залага-

њем око оснивања штампарије у Загребу и својим помагањем књижевности на народном језику и сакупљања народних умотворина; најзад, велики жупан Никола Шкрлец, који је први у Хрватској поставио захтеве за доношење слободног устава, за опорезивање племства, за измену царинског система и за преуређење Хрватског сабора. Оваквим својим залагањем Балаша, Врховац и Шкрлец постали су политички сумњиви не само у круговима мађарске феудалне аристократије него и у бечким дворским круговима, нарочито после смрти Јосифа II, када су укинуте све његове реформе и поново завладала реакција.

О утицају Велике француске револуције уопште, а о јакобинском покрету посебно, писано је у ранијој хрватској историографији сасвим недовољно и непотпуно. Велика је заслуга В. Богданова што је, на основу својих истраживања у пештанским и бечким архивима, први подигао завесу са политичке позадине јакобинске завере Игњата Мартиновића и другова из 1794. У својој студији *Hrvatska revolucionarna pjesma iz 1794 i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca* аутор је први пут у целини објавио изванредно карактеристичну песму која је висила на јакобинском дрвету слободе у Загребу 1794, а која је тек пре неколико година пронађена у Државном историском архиву у Пешти. Ова песма на дрвету слободе у Загребу представља значајан докуменат о постојању илегалног јакобинског покрета у Хрватској, који је био тако добро организован да је успео да усред главног хрватског града, на конспиративан начин, подигне јакобинско дрво слободе, на којем се пркосно лепршала једна од најреволуционарнијих, антифеудалних и антиклерикалних песама написаних на нашем језику у то бурно доба општега врења пробуђених европских народа. У овој књизи писац је изнео резултате својих вишегодишњих истраживања јакобинског покрета код Хрвата, о коме се раније мало знало. Осим тога, он је подвргао оштрој критици и ревизији писање мађарске и хрватске грађанске историографије, која је помоћу грубих фалсификата и мистификација замрачила ликове јакобинског покрета код наших народа.

Говорећи о конзервативцима, Богданов је прво критички анализирао социјални састав носилаца Конзервативне странке у Хрватској. Самим тим што су вођи ове странке били искључиво световни и црквени феудалци, то је и читава њихова политика била условљена интересима феудалне класе, не водећи при томе никаквог рачуна ни о најосновнијим економским и политичким интересима хрватског народа.

Највећу пажњу посветио је Богданов, с разлогом, Илирској странци, која је све до 1850 била најзначајнија политичка странка у Хрватској: „Њена историјска важност далеко прелази оквире обичне политичке странке: она се стварно развила у ве-

лики, опћи народни покрет Илирски покрет је имао не само културно-просветне задатке, стварање јединственог књижевног језика и заједничке јужнословенске књижевности, него и далекосежне национално-политичке циљеве: ослобођење и уједињење свих Јужних Словена и формирање једне заједничке, независне јужнословенске државе. По Богданову, уз народне устанке у Србији (1804—1815) и у Војводини (1848), Илирски покрет значи „кулминацију јужнославенских ослободилачких тежња у првој половини XIX стољећа“. Илирци су одржавали интимне везе не само са родољубима из Хрватске, Славоније, Далмације, Истре и Словеначке, него и из Србије, Војводине, Босне, Херцеговине и Црне Горе. Илирци одлазе у Србију и тамо активно учествују у подизању нове српске државе. Тако, Стјепан Херкаловић, „један од најинтересантнијих и најзнатнијих учесника Илирског покрета“, био је у Милошевој Србији „управитељ војеног училишта“, затим „началник војеног одјељења“, а за време уставобранитеља човек нарочитог поверења попечитеља Илије Гарашанина, који му је поверавао разне политичке и дипломатске мисије. Други илирац, који је играо важну улогу у Србији, био је Павао Чавловић.

Врло су интересантне везе илираца са Босном. Нарочито је занимљива преписка Људевита Гаја са Стипаном Марјановићем из 1843. Гај се много распитивао за прилике у Босни, за држање турских везира и паша према раји, за право расположење раје, за стање, положај и распоред турских регуларних трупа и друга војна, стратемиска, управна и политичка питања. Исто су тако интересантне везе илираца са Црном Гором. Павао Чавловић се 1846 обратио Стјепану Цару, једном од носилаца Илирског покрета, с молбом да му јави да ли би се у Загребу „код наших родољубаца“ могла школовати два даровита млада Црногорца: „Та обадва младића су тако сиромашна да ништа немају, осим добре главе... Али су уједно у неком смислу и тако богати, да би нам од највеће ползе бити могли, кад би у духу правог родољубља воспитани били. А то су синови покојног кнеза Васојевића, који је у Турској погинуо. Њихова мајка, жена пуна родољубља, премда прилику има за њих послат их у Париз, желила би опет да отиду прије за неко време у Загреб, да тамо чисто понатје о родољубљу сватију, пак онда даље да се изражавају... Кад би ову диецу когод у Загребу хтео узети на себе, ми би по том много добили... Ово је мало зернце из кога би могао велики дуб пораси“. Илирци су водили нарочиту бригу о национално највише угроженим јужнословенским покрајинама, као например о Истри и Македонији; у својим далекосежним плановима они су замишљали и Бугарску као саставни део будуће јужнословенске заједнице. Као што је тачно констатовао В. Богданов: „У нашој прошлости све до Народне ре-

волуције и до остварења Нове Југославије није никад међу Јужним Славенима постојала тако жива и трајна повезаност, која је обухваћала не само све јужнословенске земље, него и поједине припаднике наших народа у туђини“.

Илирски покрет, са својим широким јужнословенским концепцијама, са својим разгранатим везама и изван граница Хабзбуршке Монархије, постајао је све опаснији у очима бечких и пештанских властодржаца. Зато је 1843 забрањено илирско име и, самим тим, самостално постојање Илирске странке, услед чега је дошло до фузије између конзервативаца и илираца у једну нову, заједничку Народну странку. О овој фузији, о политици илираца у оквиру Народне странке, о настављању самосталне, илегалне илирске политике, о раду на остварењу максималног програма, о посебној политици конзервативаца у оквиру Народне странке и о сукобима између илираца и конзервативаца унутар странке све до данас није било довољно писано. Богданов је први дубље проникнуо у ове сложене међусобне односе и значајки објаснио идејне супротности закулисне борбе између ова два тора у оквиру Народне странке.

О мађаронима у Хрватској писано је већ и у ранијој историографији, али без анализе социјалног састава мађарона и без научног тумачења њихових ставова. Богданов је први од наших савремених историчара који је попунио ову велику празнину у нашој историској науци. По Богданову, крупни феудалци у Хрватској, тзв. више племство или „висока аристократија“, припала је по правилу мађаронима. Пре свега, велика већина крупних феудалаца били су Мађари, или помађарени Хрвати, а остало више хрватско племство „осјећало се одувјек ближе својој класној браћи у Мађарској, него другим, од себе нижим класама властитога народа“. У редовима мађарона налазило се и ситно хрватско сељачко племство (гуропољци), које се формирало „у једну хомогену друштвено-политичку заједницу“, која ће као једна компактна целина остати главни ослонац Мађаронске странке све до пада феудализма. По себи се разуме, уз мађароне су држали у великој већини државни чиновници и службеници феудалаца, затим градско становништво туђе народности, поједини цеховски мајстори и, наравно, највећи део вишег свештенства. Супротстављајући се националним тежњама Илирског покрета, који је с разлогом назван хрватским народним препородом, Мађаронска странка је за релативно кратко време свога трајања толико ослабила да се морала у све већој мери ослањати на подршку мађарске реформе странке Лајоша Кошута, поставши „само хрватска филијала ове странке“. Најзад, за време револуције 1848—1849 мађарони су престали постојати као посебна странка. По Богданову: „Највећи дио њихових главних вођа је у страху пред побједоносним покретом одмах на почет-

ку револуције емигрирао, а странка је као таква престала функционирати“. Улога мађарона у хрватској историји тек је сада добила своје научно објашњење и своју критичку оцену.

Сасвим разумљиво, највећу пажњу посветио је В. Богданов политичким странкама у Хрватској за време четрдесетосмашке револуције. Богданов је највише допринео да се правилно поставе и научно осветле многа основна питања, о којима се у ранијој нашој и страниј историографији неисправно писало и тешко грешило. Нарочито је ранија мађарска историографија била пуна грубих фалсификата и очигледних мистификација у оцени држања Хрвата и војвођанских Срба 1848—1849. Тек је нова мађарска историографија, посматрајући ову проблематику у целини и са марксистичких позиција, почела објективније да третира спорна питања. Аутор овога приказа изнео је о свему томе конкретне појединости у своме чланку *Мађарска схватања о револуцији 1848—1849*, објављеном у *Историском прегледу* (1954, бр. 1, стр. 59—63). Не улазећи у детаље и појединости, биће сасвим довољно указати овде само на основне мисли у концепцији В. Богданова о овој значајној прекретници у историском развоју Хрвата и Срба у Хабзбуршкој Монархији: „Револуција 1848—1849 ослободила је и код нас све оне друштвене, националне и политичке снаге, које су дотле биле пригушене и домаћим феудализмом и двоструком туђинском (аустријском и мађарском) владавином над Хрватском... За те двије револуционарне године... захваљујући револуцији, развио се дотле незапамћен, моћан и садржајан политички живот, који својом плодношћу и важношћу далеко надмашује све оно, што се деценијама прије и послје Четрдесетосме збивало у Хрватској. Читава хрватска политика у потоњих 70 година (од 1848 до 1918) развија се на оним темељима, који су положени 1848, и на оним принципима, који су се искристализирали у то револуционарно доба...“ У току револуције Народна странка ће се распасти на своја два саставна дела: конзервативни и илирски. Конзервативци ће наставити са својом ранијом политиком, под руководством бана Јелачића, грофа Кулмера и надбискупа Хаулика, а илирци ће своје демократске, национално-ослободилачке тежње довести до изражаја на свим линијама. Један од илирских вођа, Иван Кукуљевић, овако је формулисао основна начела илирског четрдесетосмашког програма: „Нећемо трпити господство ни једног народа, ни језика, ни сталиша (класе), и држат ћемо увјек с оним луцима и сталишима, којима ће пријетити погибел, те би могли изгубити своју народну или политичку слободу или паднути под јарам другог пука или сталиша“. У својим излагањима аутор је критички анализирао и протумачио програме и ставове свих политичких странака и група у свима фазама кроз које су оне пролазиле у току четрдесетосмашког покрета.

У трећем делу аутор обрађује политичке странке у Хрватској од 1850 до 1918. Расправљајући о Унионистичкој странци писац износи нове појединости о процесу претварања ове странке у владину странку под реакционарним режимом бана Левина Рауха, затим о доношењу хрватско-угарске Нагодбе (1868) са свима њеним тешким последицама, о диктаторској владавини бана Рауха, о његовим корупционашким аферама, које су избиле на јавност и које су га морално компромитовале и политички онемогућиле, о његовом паду и слому Унионистичке странке.

Самостална народна странка, под руководством „бана пучанина“ Ивана Мажуранића, није била ни самостална ни народна странка, него изразито аустрофилска, династичарска странка, коју су противници називали „швапском, дворанашком, настражњачком“, а њене малобројне присталице је народ звао „јаничарима“. По Богданову, између Раухових униониста и Мажуранићевих самосталаца није било битне разлике: „Једина разлика међу њима састојала се у томе што су се унионистички наредбодавци налазили у Пешти, а самосталски у Бечу“. Док су самосталци желели реалну унију Хрватске с Аустријом, дотле су унионисти тражили сједињење с Мађарском. Једни су служили Бечу, други Пешти. Најближи Мажуранићев сарадник био је загребачки надбискуп Хаулик, носилац реакције у Хрватској. Поглавар православне цркве, карловачки патријарх Маширевић, у свом говору на седници Хрватског сабора од 24 јануара 1876 дао је пуну подршку Мажуранићевом режиму и централистичкој политици бечкога двора. И католичка и православна црквена хијерархија у Хабзбуршкој Монархији водила је лојалну поданичку политику према бечком ћесару.

О Штросмајеровој Народној странци писало се у ранијој историографији већином само у суперлативима, без критичког улажења у дубљу анализу њене политике и у држање њених вођа. В. Богданов је подвргао ревизији судове и закључке ранијих историчара о Народној странци. Њена политика била је условљена социјалним саставом њенога чланства. Већина њених чланова припадала је грађанској, претежно чиновничкој интелигенцији, уз извесан број адвоката, публициста и нижег свештенства. Странка са таквим чланством, на челу са једним бискупом, није могла водити прогресивну, демократску политику. Многи истакнути страначки прваци добили су високе положаје, па чак и сам Штросмајер био је 1861 од цара Фрање Јосифа постављен за великог жупана вировитичке жупаније. Иван Кукуљевић и Људевит Вукотиновић били су такође велики жупани, а други прваци добили су исто тако одговорне положаје. Мали је број некадашњих илирских вођа остао веран ранијим илирским четрдесетосмашким начелима. Ови нису имали утицаја на вођење страначке политике. Анализирајући Штросма-

јерово југословенство, Богданов је о њему дао овај негативни суд: „Бискупова дворска, аустрофилска настројеност исто је тако морала упропастити и компромитирати и оно Штросмајерово аустријско југославенство, које је, на политичкоме плану, с једне стране тежило уједињењу Јужних Славена у оквиру Аустрије, под влашћу Хабзбурга дакле, а с друге стране настојало да Аустрији прокрчи пут на Славенскоме Југу, ширећи њену утјецајну сферу и на јужнославенске земље изван граница аустријске државе“. Међутим, говорећи о Штросмајеровом југословенству на културном плану, Богданов је објективно признао његове заслуге као оснивача Југославенске академије знаности и умјетности и Југославенског свеучилишта у Загребу. Штросмајер је имао огромне приходе налазећи се на челу једне од најбогатијих бискупија у Хрватској: само у току првих 11 година свога бискуповања (1850—1861) његови приходи су изнели преко милион форинти, што у данашњој вредности претставља суму од преко једне милијарде и пет стотина шездесет милиона динара. Располажући таквим материјалним средствима, Штросмајер је за оснивање Југославенске академије дао око 75 милиона данашњих динара, а за оснивање Свеучилишта исто толико.

О најближем сараднику и најбољем пријатељу Штросмајеровом, Фрањи Рачком, дао је аутор позитиван суд: „Рачки је, за разлику од Штросмајера, с времена на вријеме јасно увиђао да се самим просвјетним радом, без претходног остварења економске и политичке независности, не може много учинити за потлачени народ, који се, попут Хрвата, налази под туђинском влашћу. Само, Богданов замера Рачком што није био довољно борбен, јер „није располагао оном продорном снагом, која је била потребна да би се до краја водила одлучна, непопустљива борба и против Беча и Пеште, и против опортунизма водства властите странке, па и самога Штросмајера“. После ревизије Раухове Нагодбе (1873), Народна странка долази на владу и почиње да води отворено реакционарну, ненародну политику, услед чега се Штросмајер и Рачки повлаче из активне политичке борбе, не желећи да сносе одговорност за такву политику. Једини који је отворено устао против опортунистичке политике Народне странке, иступио из њених редова и повео борбу против њеног режима, био је Милан Маканец, који је најзад поднео оставку на посланички мандат и демонстративно иступио из Хрватског сабора, у коме више није имао шта да тражи. О његовој борби, која се трагично завршила, написао је Богданов неколико врло импресивних страница у овој књизи, исправивши неправичне судове раније историографије о Милану Маканцу.

Можда најтамније раздобље у историји Хрватске у XIX веку претставља двадесетогодишње бановање грофа Куена

—Хедерварија (1883—1903). Он је владао по познатом римском принципу: „Divide et impera!“ Само, док је Левин Раух употребљавао Хрвате против Срба, дотле је Куен искоришћавао Србе против Хрвата, изазивајући сукобе, копајући јаз међу њима и вештачки распирујући шовинистичке страсти, да би на тај начин лакше владао над завађеним и поцепаним становништвом у Хрватској. Као што је тачно констатовао Богданов, Куен се осећао „као шеф казнене експедиције у окупираној земљи, који на свакоме кораку наилази на неповјерење и непријатељство потлаченог пучанства“. Куенова десна рука био је жалосни Србин Ђура Ђурковић, који је у пангерманском паланачком листу *Mitrovitzer Zeitung* објавио антихрватски памфлет *Nation auf Puff*, који је изазвао страсне полемике у тадашњој штампи и још више затрвао односе између Срба и Хрвата. Политику Куенових Срба су бранили и заступали: Павле Јовановић, уредник загребачког *Србобрана*; Сима Лукин Лазић, уредник *Врача погађача*; Јаша Томић, уредник новосадске *Заставе*, и други радикалски новинари и политички људи у Хрватској, Славонији, Срему и Војводини. Међутим, најбољи међу Србима (Светозар Милетић, Змај Јован Јовановић, Михаило Полит—Десанчић) не само да се нису саглашавали са политиком Куенових Срба, него су је и оштро нападали и отворено осуђивали. Према истраживањима В. Богданова: „Куенови српски политичари, који су за рачун Беча и Пеште изазивали и подржавали хрватско-српски раздор, претстављали су заједно са својим бирачима 2% српског народа у Хрватској. Користи од Куенове „српске“ политике имао је само малобројни танки буржоаски слој српскога друштва...“

У ранијој нашој историографији много је писано о Хрватској странци права уопште, а о њеним вођима Антуну Старчевићу и Еугену Кватернику посебно, али без довољно објективности. Једни су о њима писали само у суперлативима, а други памфлетски. Нарочито је у ранијој српској историографији о њима писано без потребног разумевања. Већином су они приказивани као „србождери“. Међутим, већ је Светозар Марковић осетио њихову моралну вредност и њихов историски значај. Михаило Полит—Десанчић писао је о њима са симпатијама, а Јован Скерлић са одушевљењем. Богданов је успео да њихове личке очисти од фалсификата и да их оживи у правој светлости: „У једној полуфеудалној-полуграђанској протународној средини, која их је изолирала, осамила и прогонила попут дивљих звјери, они су, упркос свима хапшењима, изгнанствима и насиљима, живећи у сиромаштву и оскудици, несаломљиви до краја, истрајали у бескомпромисној борби за права и слободу Хрватске“.

Богданов је правилно поставио и убедљиво објаснио прави став и однос Антуна Старчевића према Србима и према јединству Јужних Словена. Откривајући и анализирајући франковачке, клерикалне и усташке фалсификате и мистификације, Богданов је изнео низ конкретних примера. Тако, он се нарочито задржао на франковачком произвољном тврђењу да се Старчевићево писање против „славосерба“ односи искључиво на Србе и Словене. Према испитивањима В. Богданова, Старчевић „под појмом славосерб није никада разумјевао Србе, ни Словене, ни било који други народ. Ријеч „славосерб“ код њега оупне не означава националну припадност, него политичку категорију: славосерби су режимлије, слуге туђинских, противнародних влада, двоструки робови (склави и серви) Беча и Пеште... Славосерби су за Старчевића непријатељи народа и слободе, свакога народа и сваке слободе“ Према тврђењу самога Старчевића, најмање славосерба има у Војној граници, дакле у оном делу Хрватске где има највише Срба: „У граници је јако мало правих славеносербах тј. људих сужањске нараве.“ (Djela, III, 248). Старчевић је говорио и писао о „славосербима свих народности“, о славосербима широм Европе. Тако, на пример, у своме делу *Ustavi Franceske* (71—73) он опширно говори о „францеским славосербима“; по Старчевићу један од најизразитијих „францеских славосерба“ био је краљ Луј XVIII, који је изгубио сву популарност у народу зато што је био славосерб: „ти ћеш од тога човјека тешко наћи потпунијега славосерба“. На другом месту, у својим *Jubileima*, Старчевић изричито говори о „богословљу славосербских католичких богословаца“ По Богданову: „Лако се надаље може утврдити чињеница да су сви код Старчевића поименично наведени славосерби готово искључиво хрватске народности...“ Наведена места из Старчевићевих говора и списа јасно откривају „сву лажност франковачког пребацивања његове мржње против славосерба на Србе“ Ограничени простор овога приказа не дозвољава дубље улажење у пишчева тумачења Старчевићевих ставова према државноправним и друштвено-политичким питањима, према цркви и клерикализму, према либерализму и демократији. На овом месту биће сасвим довољно констатовати да је Богданову пошло за руком не само да очисти ликове Старчевића и Кватерника од мистификација ранијих франковачких, клерикалних и усташких тумача, него да их прикаже у новој светлости, на основу својих дугогодишњих архивских истраживања и испитивања.

У нашој ранијој историографији често се покушавало старчевићанство идентификовати са франковлуком, а Јосипа Франка приказати као настављача политичке линије Антуна Старчевића. Велика је заслуга В. Богданова што је на основу образложених паралела и документованих аналогича супротставио

ову двојицу јавних радника и дошао до закључка да су они били два антипода, две изразите супротности.

У своме делу Богданов је дао језгровите карактеристике Социјалдемократске странке, Хрватске пучке сељачке странке и Хрватско-српске коалиције. Аутор је критички анализирао друштвену подлогу Социјалдемократске странке, указао на идеолошке утицаје под којима се она формирала, споменуо неуспеле покушаје Јосипа Франка да „с помоћу лажне, фразерски радикалне националистичке пропаганде створи посебни, социјалистичкоме конкурентски, франковачко-клерикални раднички покрет“; затим је приказао слабост и неспособност социјалдемократског руководства (Витомир Кораћ, Иван Анцел, Вилим Букшег), неправилно вођену сељачку политику социјалне демократије и неисправно постављање националног питања (под утицајем аустромарксистичких концепција вођа словеначких социјалдемократа) у смислу културног уједињења југословенских народа у оквиру Аустро-Угарске.

Говорећи о Хрватској пучкој сељачкој странци аутор је истакао да је ова странка „дјело браће Антуна и Стјепана Радића, при чему је Антунов домен била идеологија, а у Стјепанов дјелокруг спадало је вођење страначке политике“ Богданов истиче: „Од свих грађанских политичара Антун Радић је најдоследније истицао повезаност националног ослобођења са социјалним, упозорујући да самим уклањањем туђинског националног тлачења, без паралелног одстрањивања и друштвено-економског капиталистичког угњетавања, нема праве народне слободе“. У политици страначког руководства било је тешких унутрашњих противречности. С једне стране, браћа Радићи су заузимали правилно становиште према тадашњем хрватско-српском сукобу; тачно су учавали негативну националну улогу цркве и устајали против идентификовања вере с народношћу; оштро су иступали против клерикалаца и изазвали против себе непријатељство врховних црквених поглавара. Али, с друге стране, браћа Радићи су били доследни противници класне борбе, напредних револуционарних покрета и општег друштвеног преображаја.

О политици Хрватско-српске коалиције писано је у нашој историској и мемоарској литератури већ у више махова, али увек афирмативно. Истицало се, обично са великим признањима, да је Коалиција за све време свога постојања (1905—1918) водила југословенску политику и да је стекла несумњивих заслуга за уједињење Јужних Словена и стварање заједничке југословенске државе. У својој књизи *Likovi i pokreti* (Загреб,

1957) В. Богданов је објавио два интересантна чланка о Светозару Прибићевићу, једноме од вођа Коалиције, са специјалним освртом на његову улогу у Коалицији. Овде, у овом делу, аутор је отишао даље и оцртао целокупну историску улогу Коалиције од њенога формирања, кроз све фазе и перипетије у њеном развоју, све до распада Аустро-Угарске и стварања југословенске државе. По Богданову, Коалиција има два периода, која се оштро разликују међу собом: први период (1905—1908), под руководством Франа Супила, период одлучне борбе против Беча и Пеште; други период (1908—1918), под руководством Светозара Прибићевића, период скретања са борбене линије и опортунистичког прилагођавања датим политичким ситуацијама. У основи, Богданов има право: први период је много позитивнији и прогресивнији од другог, а Супило је знатно слободоумнији и напреднији од Прибићевића. Али, иако је све то тачно, ипак нам се чини да се не би могао у потпуности прихватити овај ауторов можда сувише категорични суд: „Напокон је у Првом свјетском рату све безобзирнији опортунизам довео Хрватско-српску коалицију дотле, да је за све вријеме његова трајања била у Хрватској стварним ослоном и помагачем оне Хабзбуршке династије и оне Аустро-Угарске, које су водиле истребљивачки рат против Србије, Црне Горе и против југословенских добровољаца, вршећи безобзирне прогоне и над својим властитим југославенским држављанима у Босни, у Војводини, у Сријему и у осталим нашим земљама“. Довољно је напоменути само то да је режим у Хрватској, захваљујући у првом реду Коалицији, ипак био знатно толерантнији према становништву него режим у Војводини, Далмацији, Истри, да о режиму у Босни и Херцеговини и не говоримо. Иако је формално водила опортунистичку политику према Бечу и Пешти, Коалиција је стварно вешто тактизирала и маневрисала између Беча и Пеште, водећи при томе бригу да одоздо минира постојећи поредак и да припреми све што је потребно за отцепљење југословенских земаља и од Аустрије и од Угарске и за њихово уједињење у заједничку југословенску државу изван хабзбуршких оквира.

Оцењена критичким и научним мерилима, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj* В. Богданова, без обзира на примедбе и замерке појединих критичара, претставља једну складну органску целину и велику научну синтезу. Ван сваке сумње, то је дело које чини част не само својој аутору него и читавој нашој историској науци.